

Kovács Éva:

Összeolvasás

Az erőszak elbeszélései

“Az volt benne az érdekes, hogy ő maga sem hitte el, hogy mi mindent tud, ami tudásnak teljesen felesleges.”

Nádas Péter: Párhuzamos történetek II. 146.

Hosszú interjúeri pályafutásom alatt sok minden felkavart, az azonban csak néhányszor fordult elő, hogy a hallott történetek “átcsaptak” fölöttem, külön életre keltek bennem. Ezeket az elbeszéléseket inkább félretettem, nem fogtam neki az elemzésüknek. Szerettem volna előbb *tisztán látni*, azaz valamilyen távolságot teremteni azoktól a belső képektől, melyek az elbeszélések után a fantáziámban keletkeztek, miközben meg akartam őrizni azt az összetett érzést, melyet e történetek meghallgatása, előadása teremtett bennem. Így volt ez az után a két találkozás után is, melyekről most írok, s amelyek a szakirodalomban *szexualizált erőszaknak* nevezett jelenség elbeszélése körül forogtak.

E történetekhez, így, most belegondolva, nagyon óvatos lépésekkel közelítek. Az egyik asszony egy félszeg próbálkozás során a Róza nevet kapta tőlünk (Kovács – Vajda 2004a, 2004b), így most is Rózaként fogok írni róla. Vele úgy ismerkedtem meg, hogy biográfiai interjúkat¹ gyűjtöttünk a mauthauseni lágerbe hurcoltakkal, illetve azok családtagjaival. A róla is szóló, “Erőszakos múlt – kényszerű jövő” című esszénkben kerültük az erőszak ábrázolását vagy elemzését, ehelyett arra kerestük a választ, hogy milyen későbbi életpályát *ír elő* az elszenvedett szexualizált erőszak. A másik asszony a róla szóló írásaimban Mariként szerepel, így ebben a tanulmányban is ez marad a neve. Marival egy munkáskolónián találkoztam, ahol az ott élők mindennapjait kutattuk.² Az ő élettörténeti elbeszélésének elemzésekor is kitértem az erőszak elbeszélésének részletei elől: ezekben az írásaimban azt

¹ Mindkét interjú a narratív biográfiai interjú módszerével készült. A módszert közelebbről nem ismerőknek: az interjú elején röviden elmeséljük, hogy miről szól a kutatásunk, s utána azzal a kéréssel fordulunk elbeszélőnkhez, hogy mesélje el az *élettörténetét*. Ebbe az elbeszélésbe nem szólunk, nem kérdezzük bele, ennek lezárása után fogalmazunk meg kérdéseket a már említett élettörténeti események részletesebb felidézésére. Csak a legutolsó interjúszakaszban hangzanak el olyan kérdések, amelyek még hiányzó élettörténeti adatokra, stb. vonatkoznak. Bővebben lásd: Kovács 2007. Mivel a főszöveget nem szeretném a biográfiai elemzés szakzsargonjával terhelni, ezért lábjegyzetekben fogom jelezni, mikor melyik elemzési lépésből származnak lehetséges értelmezéseim. Belátom, hogy ez nem könnyíti meg a szociológusi, narratológusi „olvasást”, mindazonáltal, mivel a két élettörténetet máshol már kimerítően elemeztem, az itt hiányzó összefüggéseket az Olvasó azokban a szövegekben reményeim szerint megtalálja.

² Mindkét asszonnyal többször, több órát együtt töltöttem. Azután is még néhányszor felkerestem őket, miután a kutatásunk lezárult.

vizsgáltam, miképp jelenik meg Mari az etnicitás zárt és nyitott, illetve performatív és diskurzív tereiben (Kovács 2006, 2007). Azaz, Róza esetében az érzelmi képzelőerőt mozgósítottam vizuális fantáziám elkerülésére, míg Mari esetében a módszertani kreativitást. Most megpróbálok közelebb kerülni az erőszak tapasztalatához.

*

Az utóbbi évtizedben viszonylag sokat foglalkoztak – különösen a II. világháború, a soá és más, 20. századi népi történetek feldolgozásakor – a szexualizált erőszak legrémesebb formáinak (a kényszerprostitúciótól a nemi erőszakon át a kényszersterilizációig) a feltárásával (pl. Amesberger-Halbmayer 2004, Leydesdorff 2011). Ezek részben a pszichoanalitikus és szociálpszichológiai irányultságú trauma-kutatásokhoz kapcsolódtak (pl. Rosenthal 1999, 2003, Szász – Vajda 2012), de nem kis részük került a történettudomány intézmény- illetve társadalomtörténeti fősodrába (pl. Browning 1998), vagy éppen a *visual studies* alapirodalmába (pl. Felman 1992). Jóval kevesebbet tudunk a náci korszak után, a roma nőket érintő kényszersterilizálásokról – ezek közül csak néhány esetre derült fény (Zimmermann 1996).

A szexualizált erőszak a legnehezebben megközelíthető személyes tapasztalat. A szexualitáson ejtett sebet övezi a legerősebb szégyen – nem ritka, hogy azok sem tudnak róla beszámolni, akik csak szemtanúi voltak; s hogy azok is gyakran csupán szemtanúként számolnak be róla, akik valójában elszenvedték. Aki észlelhető következmények nélkül túléli, az igyekszik magában meg nem történtté tenni, a Másik szeme előtt elrejteni a *rajta* esett sebet. A szexualizált erőszak ugyanis a szégyennek egy olyan formáját lépteti működésbe, amely a testre vonatkoztatott *szemérem* érzését is megsebz (Seidler 2000, Didi-Huberman 2006). Ha nagyon egyszerűen akarnék fogalmazni, akkor úgy is mondhatnám, hogy a testen elkövetett erőszak megélése olyan test-érzetet vált ki, amely elviselhetetlen, összeegyeztethetetlen azzal az én-érzettel, amellyel azonosulni tudunk. Van erre a magyarban egy szép kifejezés: olyan érzet ez, amelybe “belegondolni is fáj”.

Ebben az írásban két aspektusból szeretnék közelebb kerülni ehhez a tapasztalathoz. Egyrészt arra vagyok kíváncsi, hogy hol húzódnak az elbeszélés határai, pontosabban hol van az erőszak „helye” az élettörténetekben. Másrészt azt szeretném megmutatni, hogy a szexualizált erőszak tapasztalatából származó szégyen és büntudat hogyan hozza mozgásba a női és az

etnikai azonosságokat. A két interjú összeolvasása közben a kritikai irodalomtudomány területéről Shoshana Felman esszéje a „Shoah” című filmről (Felman 1992), a feminista filozófiából Judith Butler „Gender is burning” című tanulmánya (Butler 2007), a biográfiakutatásból pedig Gabriele Rosenthal kapcsolódó írásai (Rosenthal 1999, 2003) szólaltak meg a legtöbbször bennem. Mindeközben állandóan elsodort Nádas Péter „Párhuzamos történetek” című monumentális regénye (Nádas 2005) a maga elemi vonzásával, hogy az obszcén (Bataille 2001) örvényébe vonjon – ezért ezt a művet kénytelen voltam kitessekelni a tanulmányból, mert tudom: minden, amit az erőszakról magáról tudok, tudásnak felesleges, és megszólaltatni csak nagyon kevesek hivatottak és én nem tartozom közéjük. Mindazonáltal, úgy gondolom, a lényeg mégiscsak *abban* a könyvben – azaz a tudományon túl, az irodalomban – van.

Az erőszak tudományos vagy szűkebben biográfiai ábrázolhatóságának az előbbieket mellett nem csak az mond ellent, hogy Róza és Mari sem mesélték el „úgy, ahogy történt”. Egyetértek Harald Welzerrel, aki arra hívja fel a figyelmet, hogy az erőszakot általában olyanok tanulmányozzák, akik békés környezetben nőttek fel, ezért hajlamosak azt *a priori* szokatlannak, extrémnek, pszichológiailag deformálnak gondolni. És már maga a gondolat is nyugtalanító, félelemkeltő. Ezt elkerülendő, az erőszakot mint magunkon *kívül esőt* kutatjuk, s ezzel egzotizáljuk. Ennek a folyamatnak az egyik következménye lehet, hogy a témában keletkező tudományos írásművek – éppen a szabad fantázia következtében – esztétizálásba vagy éppen moralizálásba csúsznak át (Welzer 2008: 191-192). Vagy pont ellenkezőleg, elemi rettenetünket úgy kompenzáljuk, hogy tárgyyszerűen és részletekbe menően leírjuk az erőszak technikáit és technológiáit. Míg utóbbira alkatilag képtelen vagyok, előbbitől nem biztos, hogy meg tudnám védeni magam. Ezért nem marad más eljárás számomra, mint az összeolvasás. Két asszony, két különböző történelmi kor, társadalmi millió, mentális kondíció találkozik ebben a szövegben, két asszony, akik az életben valószínűleg soha. Ami közös bennük, hogy mindkettőjüket tudtukon kívül, erőszakkal sterilizálták: Rózát zsidóként a nácik egy német koncentrációs táborban, Marit cigányként három évtizeddel később egy orvos egy magyar kórházban. A két eset nem összevethető, különösképp nem úgy, ahogy újabban a náciizmus és a bolsevizmus tetteit bizonyos történelmi irányzatok próbálják összehasonlítani. A két történet mindazonáltal „párhuzamos”: mindkettő annak a rövid 20. századnak a keretei között esett meg, amelyben a gender, a rassz és a társadalmi osztályhelyzet dimenziói keresztbe-kasul metszették egymást.

Róza élettörténete

Róza 1930-ban született egy szabolcs-szatmár-bereg megyei kisvárosban, asszimilált zsidó család első gyermekeként. Anyai nagyapja ekkoriban egy nagyobb gazdaságot visz néhány faluval arrébb anyja lánytestvéreivel. Apja taxisként dolgozik, így a szombatokat sem mindig tartják. 1938-ban és 1940-ben Rózának két testvére születik, nagyapja időközben meghal. Róza a hatosztályos elemi utolsó két osztályát a kisváros katolikus iskolájában járja ki. 1939 tavaszán, a Felvidék visszacsatolását követően fegyveresek jelennek meg a városban, Róza apját beviszik a parancsnokságra, véresre verik, majd kikötik a Tisza-hídra. Egy ismerőse menti meg a haláltól. Sebei miatt hónapokig munkaképtelenné válik. 1940-ben a II. ún. zsidótörvény következtében bevonják az engedélyét, nem taxizhat. Ekkor az egyik keresztény barátja ad neki munkát: feketén cséplőgépezhet tovább, míg munkaszolgálatra nem hívják. Ugyanebben az évben Róza bejáróként elkezd a polgárit Beregszászon és egészen 1944 márciusáig jár iskolába. Amikor a sárga csillagot fel kell tűznie, a buszsofőr nem veszi fel a buszra. Ekkor, mivel apja már munkaszolgálatos, nagybátyjai a nagyszülői birtokra csempészik, ám nem sokkal később megindulnak a gettósítások: Róza anyját és testvéreit a beregszászi, Rózát, nagynénjeit és unokatestvéreit pedig a kisvárdai gettóba viszik. Bár nagynénjei megpróbálják Rózát anyja mellé juttatni, nem járnak sikerrel.

1944 június 2-án Auschwitz-Birkenaubába deportálják őket, s Rózáék, mivel mások tanácsára bevallják, hogy Róza anyjának volt egy ikertestvére, a 26-os gyerekblokkba kerülnek. Itt tudja meg, hogy anyját és kistestvéreit május végén megölték a nácik. Noha csak fél hónapot töltenek a gyerekblokkban, Rózát Mengele „ikerkíséreteiben” többször is „kivizsgálják”, maró hatású folyadékokat fecskendeztek a méhébe. Később Toruńba (Throne) viszik őket sáncot ásni. Rokonai mindvégig mellette vannak és igyekeznek óvni testi épségét és megkímélni őt a nehéz munkáktól. Még így is megtörténik, hogy a vagonból kiszálló és vízért elszaladó 14 éves lányt a mellettük álló vonaton utazó részeg német katonák az egyik állomáson a saját vagonjukba akarják vonszolni, s csak a parancsnok menti ki a karmaik közül. A lágerben egy alkalommal pucéran közszemlére állítja a lágerparancsnok, hogy rajta demonstrálja a többieknek, hogyan kéne tisztálkodniuk.

1945 január 10-én halálmenetben Bydgoszczba (Bromberg) indítják őket. Ott szabadulnak fel január 28-án. Egyik nagynénje néhány nappal később tifuszban meghal. A felszabadult nők

egy lakásban húzódnak meg és várják az orosz parancsnokság utasításait. Eközben néhány orosz katona rájuk tör és meg akarja erőszakolni őket. Csoportba szerveződnek, s mert a beregi asszonyok tudnak oroszul, ellenállnak és megmenekülnek. Később olasz-francia átmeneti gyűjtőlágerbe kerülnek. Hazatérve, Rózáról a kórházban megállapítják, hogy a lágerben elszendvedett kínzások következtében meddővé vált.

Rózát és nénjeit 1945 későtavasza már a nagyszülők falujában éri: ekkor szembesülnek azzal, hogy a szomszédok mindenüket elhordták. Csak nyáron tudja meg, hogy apját Mauthausenbe deportálták, és ott, egy nappal a felszabadulás előtt éhen halt. A parasztok lassacskán visszaadják az állatokat és néhány bútort is, a nénjei újraindítják a gazdaságot, mígnem az államosításkor mindent újra elveszítenek. Róza folytatja a tanulást, de a tanárképzőre, mivel „osztályidegen”, nem veszik fel. Így a gyors- és gépíró szakiskolát végzi el és titkárnő lesz a katonaságnál. Mivel nagyon beteges, hamar kiemelik és a személyzeti osztályon végezhet szellemi munkát. Kizárólag férfi kollégái vannak, akik folyamatosan ajánlatokat tesznek neki, melyet egyre nehezebben tud elhárítani. Eközben egyik nagynénje korábbi udvarlója, egy Rózánál jó 20 évvel idősebb, Auschwitzot szintén megjárt férfi megkéri a kezét. 1953-ban Budapesten összeházasodnak majd a faluból beköltöznek a megyeközpontba. A férj ügyvéd és tisztos jölétet biztosít Rózának. Róza a következő évben mindkét, alig 40 éves nénjét elveszíti.

Róza és a férje közel 10 éven át jár orvosokhoz, hogy gyermekük születhessen, sikertelenül. Eközben tovább tanul és két egyetemi diplomát is szerez. Több mint három évtizednyi boldog házasság után 1987-ben meghal a férje. A zsidó temetőben megismerkedik egy másik férfival, 1988-ban összeházasodnak, és Róza Budapestre költözik. Új férjével és annak családjával szoros és meleg kapcsolata alakul ki. A kárpótlások során visszakapja az egykori családi birtok egy részét. Róza az interjú pillanatában aktív társaséletet él: rendszeresen látogatja szülővárosát, törődik a családi birtokkal, összejár fiatalkori barátaival, és tagja több, a holocaust túlélőit összefogó társaságnak is.

Tíz évvel ezelőtti esszénkben (Kovács – Vajda 2004) a teljes életút elemzése után³ arra jutottunk, hogy noha Róza nem szülhetett gyermeket, a partnerkapcsolatokra való alkalmasságát az őt ért trauma ellenére valamiképp mégis meg tudta őrizni. Mivel Rózát a

³ Ez azt jelenti, hogy az interjúból kigyűjtött életrajzi adatok alapján tettünk kísérletet a megélt életút rekonstruálására. Azzal nem foglalkoztunk, hogy hogyan *meséli el* Róza az élettörténetét.

felszabadulás után azonnal leszázalékolták, a kisvárosban nem titkolhatta igazán, hogy zsidóként Auschwitzba hurcolták és ott egy életre megbetegítették. A munkahelyén neki udvarló tiszteknek az immár újra csinos fiatal lány annyit el is mondott, hogy a vele való kapcsolatnak nem lehet jövője, hiszen nem szülhet gyereket, s az interjúban hosszan mesél arról, hogyan próbálta táv tartani magától e férfiakat. Róza nem titkolhatta el fizikai sebeit, s azt, hogy zsidóként bélyegezték meg, de nem mutathatta meg nekik azokat a lelki sebeket, melyeket a soában kapott. Nem tudta áthidalni azt a szakadékot, amely a lehetséges tetteseket vagy kívülálló szemtanúkat megtestesítő fiatal katonák és a soát túlélő ifjú nő között tátongott. Ezért választott olyan férfit, aki nemcsak idősebb támaszt, egyfajta apafigurát testesít meg, egy nagyon közeli ismerős még a háború előttről, de, mert maga is zsidó és a soá túlélője, őt „abban” a helyzetben is láthatta és elfogadta volna. Akiben az a „kép”, amelyet még Róza sem akar „látni” magáról, hozzá tartozhat s a férfipillantás a nőiségén nem ejt újabb csorbát.

„Ebben a gyűjtőlágerben találkoztunk orosz foglyokkal, akiket naponta lelőttek szemünk láttára, de nem is keveset, csak úgy sétáltak az udvaron és közénk lőttek a német őrk, és itt kaptuk az első tükröt az orosz foglyoktól, átdobálták nekünk a tükröt, hogy nézzük meg magunkat, hogy hogy nézünk ki. Hát Évike, ne kér- nem sza- nem is tudom elmondani, hát belenéztünk, hát mi addig még tükröt nem látt-, fogalmunk nem volt, hogy hogy nézünk ki.”

Mari élettörténete

Mari 1950-ben születik egy baranyai falucska szélén, a cigánysoron. Apja részeges és korán börtönbe kerül, anyja koldulással tartja fenn a négygyermekes családot. Mari 18 évesen elmenekül otthonról, és gyári munkásnak jelentkezik egy távolabbi nagyközségbe, ahol vőlegénye éppen katonáskodik. Kap egy kis munkáslakást egy kolónián és dolgozni kezd, vőlegénye azonban hamarosan elhagyja. Nem sokkal később, a gyárban megismerkedik egy elvált férfival és 1970-ben, húsz évesen teherbe esik tőle, de a magzat nyolc és fél hónapos korában a méhében meghal. A császármetszés után tudta nélkül elkötik a petevezetékét. A kórházból hazatérve Mari mély depresszióba esik: egy játékabát öltöztet, etet hónapokon át és ki sem mozdul a lakásból. Élettársa elhagyja. Végül pszichológusi segítséggel, nagyon lassan felépül. Harminc évesen férjhez megy, többször is megoperáltatja magát, hogy gyereke születhessen; sikertelenül. Örökbefogadással is próbálkozik, de mikor a védőnő közli vele, hogy csak olyan babát kaphat, akinek csak az apja „magyar”, nem fogadja el. Harminc évvel

később, 2000-ben Mari méhét el kell távolítani – ismét depresszióba esik. Ekkor jön rá, hogy 1970-ben tudta nélkül elkötötték. Feljelentené az akkori orvost, de a jelenlegi orvosa lebeszéli: ezek az orvosi büntettek már elévültek, mondja. Marit a kilencvenes években leszázalékolják, azóta férje keresetéből és az ő rokkantnyugdíjából élnek, ugyanazon a kolónián. Takaros portáján rendszeresek a látogatók, Mari gyakran felkeresi testvéreit. Aktívan részt vesz roma civil szervezetek munkájában is.

Korábbi írásaimban Mari élettörténetét részletesen elemeztem (Kovács 2006, 2007).⁴ Ezért most csak azt emelem ki, hogy Mari párkapcsolatait, ahogy Rózáét is, nagyban befolyásolta, hogy testét a rasszista tekintet szexuális erőszak célpontjává tette. Traumatizálta első gyermeke elvesztése, s ezt a traumát talán azóta sem tudta kiheverni. Ráadásul két évtizeden keresztül küzdött azért, hogy gyermeke lehessen, és sterilizálásáról csak 2000-ben értesült. Mari mindhárom partneréről mesélve hangsúlyozza, hogy azok „magyar fiúk”.

Mari számára adottság volt a hagyományos roma női minta, melyben rá az anya és a feleség jól megformált szerepei vártak – ehhez azonban gyermekeket kellett volna szülnie. (A helyzetet itt nagyon leegyszerűsíttem, ennél sokkal bonyolultabb és időben is változó az a kulturális és politikai keret, amelyben a roma nők gyermeket szülnek – erről az egyik legfontosabb mű Magyar-Vincze 2006.) Ennek a zárt, etnikai mintának a követését a sterilizáció lehetetlenné tette. A (kényszer)sterilizáció – amely Mari „származásának” áthagyományozását akarta megakadályozni – valójában mint nőtől is elvette tőle a „származását”. Marinak olyan párt kellett találnia, aki elfogadja a gyermektelenséget – s ehhez távolabb kellett lépnie „cigányságától”. Férje pedig társává vált a tragédiában.

„Amikor kijöttek környezettanulmányra, mindent rendbe találtak, semmi problémát nem találtak, csak azt- mielőtt elmentek volna, hát megmondja az őszintét, aszongya, zöme gyerek olyan van az intézetbe, akinek az anyja cigány, az apja meg magyar. Na, akkor én úgy éreztem, annyira megsértődtem én ezen, hogy pontot tettem a végére és azt mondtam, hogy nem. Itthagyták a címüket, hát, még jóformán be se ültek a kocsiba, már írtam is a papírt, hogy nem tartok rá igényt. És akkor ugye, a férjem addig nem is akart szólni semmit, csak már mikor meggyőződött arról, hogy föladtam a levelet, akkor mondta, hogy hát mama, őszintén megmondva, én miattad csináltam az egészet. Neki nem hiányzik a gyerek.”

⁴ Ez azt jelenti, hogy a biográfiai esetrekonstrukció minden lépését, azaz a megélt és az elbeszélte élettörténet rekonstrukcióját is elvégeztem.

Az erőszak elbeszélései⁵

Róza élettörténeti elbeszélése tele van fizikai erőszakról, testi bántalmakról szóló részletekkel. Többször, szinte filmszerűen feleleveníti, miképp verték és kínozták meg apját a csendőrök, s őt miképp bújtatták el szülei a szekrénybe vagy az ágy alá, amikor később a csendőri zaklatások rendszeressé váltak a házukban. Felidézi Auschwitz-Birkenaubába érkezésüket, a vetkőztetést, a zuhanyt, a borotválást, a fagyos éjszakát, majd később a torúni sáncásás fizikai rettenetét, a gyalogmeneten látott tömegmészárlásokat, kivégzéseket. Hosszan mesél arról, hogyan pofozta agyba-főbe az Oberscharführer a nénjeit, mert azok a nagy hideg ellen a pokrócot a fejükre kötötték. Az az élménye is előkerül, amikor a litván parasztok hamuban sült krumplival kínálják, s ő nagy éhségében a puszta kezét nyújtja – súlyosan megég és éhen marad. Perceken keresztül mondja el azt a két történetet is, amelyben előbb a német, majd az orosz katonák erőszakoskodnak vele.

A kényszersterilizációt azonban, bár többször nekifog, nem tudja részletesen elmondani. Először a kronológiailag addig rendezetten felépített élettörténeti elbeszélés akad meg, amikor ehhez az élményéhez ér:

„És akkor én bekerültem egy gyerekblokkba, ahol valóban egy kísérleti-, tehát a gyerekblokkba, ahonnan a kísérletre vitték- különböző kísérletekre a fiatalokat, és a nagynéném velem maradhattak, úgyhogy a nagynéném álland- nagynéném végig- végig velem voltak, és ők segítettek, és ők- nekik köszönhetem tényleg az életem. Na most ezek a- az auschwitzi körülmények- és ott hallottam, hogy az édesanyám a testvéreimmel együtt a krematóriumba került és azt, hogy mikor vitték el őket, tehát éltek még április végén, május elején, elvitték és --- hát rettenetes érzésem volt és nem is akartam élni szóval nem--- nem tudom, most eszembe jut, mondom, eszembe jut Kertész Imrének az a mondása, hogy 14 évesen vagy 13 évesen az ember nem is gondolkodik, csak egyetlen egy lebeg előtte, hogy túlélni, tehát valamit túlélni, amit, nem is tudom, hogy mi, csak látom, hogy egy borzalom, egy egy rettenetes dolog, de mégis valahogy túl kell élni, és nem gondolkodni és nem tudunk gondolkodni.”

⁵ Ebben a fejezetben azokat a szövegszekvenenciákat vizsgálom és helyezem „vissza” az élettörténeti elbeszélés folyamatába, melyek az erőszakról szólnak.

Egy órával később Róza, amikor eljut életpályája azon pontjára, hogy férjhez megy, lezárja elbeszélését („ez egy vonala az életemnek”). Majd, egy levegővétel után mégis folytatja. Sorolni kezdi, mi mindent és ki mindenkit veszített el a soában, s mi fogadta, mikor visszaért. Amikor e veszteségsorozatban megint 1953-hoz, férjhezmeneteléhez és néneji halálához ér, megjegyzi, hogy „*valahogy átvészelttem ezt a-, hát nem- átvészelttem, hanem tulajdonképpen betegen, mert ahogy hazajöttem, attól a perctől kezdve orvosi felügyelettel és orvosi ellenőrzés mellett élek*”. Hogy megint az erőszak élményének közelébe kerültünk, azt onnan is érezni lehet, hogy hasonlóképp tereli ki az elbeszélő én ebből az örvényből magát, mint az előbb: Róza ismét arról beszél, mennyire elbeszélhetetlen az egész, miközben attól, hogy holokauszt-túlélő, még nem lesz az ember különb. Majd így folytatja:

„És ezt a legborzalmasabb dolgot nem mondtam el, hát én valóban ennek a kísérletnek az áldozata vagyok, és nem hogy egyedül--, hanem még gyereket sem szülhettem, tehát tőlem elvették azt a lehetőséget is, hogy nekem családom legyen. Nincsenek gyerekeim, nincs családom, tehát-- és emiatt nincs-- és én hiába, megpróbáltam és bejártam Magyarország összes klinikáját, és nagyon sok pénzében voltam a férjemnek, fel lehetett volna nevelni őt gyereket abból, és tíz évig nem dolgoztam emiatt, mert gyerek után jártunk, hogy hátha-- és megmondták hogy az auschwitzi---- soha nem lehet, tehát egy olyan stressz és egy olyan dolog történt velem, hogy nem. --- Már csak azért sem, mert én olyan fiatalon, ugye tizenhárom évesen, és hogy akkor értek ezek a dolgok, és a másik pedig, hogy ilyenkorú gyerekek, mint én, nem is nagyon jöttek vissza, hát már mind nyolcvanon felül vannak most, akik ezt megélték, de hogy ha nincsenek a nagynénéim akkor, akkor én sem, nem létezik, hogy én ezt túl éljem.”

Tovább meséli az életét ezek után, majd egy újabb óra után szelíden jelzi, hogy fejezzük be, elmenne ebédelni. Én ekkor, mint gyakran máskor is, miután megköszönöm neki, hogy a bizalmába fogadott, hasonló tónusban megkérdezem tőle, van-e valami, amit el akart volna mesélni, de nem volt rá eddig mód. És ekkor, teljesen váratlanul, megképződik az erőszak narratív helye az emlékezetben. A lezárt élettörténettől elszigetelve, oda vissza nem engedve, örvénylő sodrásban, minden élményt egymásba rétegezve, feltartóztatlanul:

„Nem mondtam el ezt a legfontosabbat, tehát amikor a 26-os blokkban elhelyeztek, amikor megérkeztünk Birkenaubába és mondom miután ő- ő- Mengele tudta, hogy iker az anyám, és akkor egy számra vettek, tehát mi kaptunk egy szá- nem- nem tetováltak bennünket, de

kaptunk egy számot, mi, a gyerekek, akik ott voltunk 13-14 évesen, és akiknek az iker-, nem tudom, vagy a szülei vagy ők voltak ikrek, és ebből a blokkból vittek el bennünket Auschwitzba, ahol volt a Mengelének ez a ö- ö- rendelője, vagy nem tudom én kicsodája, na és akkor ide bevittek, és közülünk voltak fiúk, voltak lányok, hát minket vittek, a nőket innen, a fiúkat meg az 'A' lagerben, vagy mit tudom én, honnan, és akkor ott, és volt külön, ahol csak az ikrek, tehát nem Birkenauban, hanem Auschwitzban volt egy lágerrész, ahol csak ikrek voltak, itt élnek néhányan még ma is Pesten, és na erről a német ZDF készített egy filmet, és mai napig nem kaptuk meg a kazettát [...], na szóval és akkor elvittek bennünket, s kinek nézték a szemét, kinek a kezét, kinek az alakját, és (köszörüli a torkát) valamit, tehát megnézték, hogy mi gyerekek, hogy, mit tudom én, az ikrek hogy tudnak szaporodni, azt én nem tudom megmondani, hogy milyen injekció-, a méhbe fecskendeztek egy olyan-, valaki nekem azt mondta, hogy fenol injekció, de én nem tudom, tehát nem mondok olyat, amit amit nem tudok (köhög), és egy párszor befecskendezték és ez így ment egészen addig, amíg nem vittek el Birkenauból a munkára. Úgyhogy az életembe is kerülhetett volna, ha a nagynénéim nincsenek ott. Jöttek értem, volt egy számom és annak alapján vittek engemet, mert mondom, hogy ott már meg-megjegyezték, megtaláltak, amikor a kiválogatásnál, már mikor megérkeztünk, úgyhogy -- ez volt. És ez egy borzasztó dolog volt, és én nem tudtam, hogy ennek ilyen következménye lesz, de minden orvosi papíromban ez áll és minden, hogy mondjam, szenvedésemnek ez az alapja, ez volt az alapja, és ez egy, és ez egy, és ez egy nagyon szörnyű dolog, és amikor elvittek, hát ezt nem úgy fogja fel, megint Kertész Imrére hivatkozom, nem úgy fogja fel az ember, mert nem is tudtuk, hogy mi történik velünk, de nehogy azt higgye Évike, hogy én tudtam, hogy ez egy kísérlet, vagy egy-, mi nem tudtuk ezt, hogy ez mi, el- a többiek azt hitték, hogy megölnék bennünket és krematóriumba visznek és nem is jövünk vissza, ahányszor elmentünk, annyiszor izgultak értem a a nagynénéim, hogy vajon visszajövök-e, még a Blockältesterek se tudták, hová visznek minket, hát Blockältesterek voltak lengyelek és szlovákok, hát őket már évekkal előtte elvitték Auschwitzba és ők alapozták meg az egész lágert, ők építették, ők rendezték be, hát volt a: ezeknek a Blockältestereknek, ahogy bementünk a blokkba, egy külön szobájuk, és az még kávéfőzővel is fel volt szerelve, hát azok már annyit szenvedtek, meg megölték őket meg mit tudom én, ezek öö ezeket--, aztán mikor felszabadultunk, nem tudom, hogy hogy mentették meg, de volt olyan is, akít üldöztek sokáig és kerestek a zsidó lányok, de aztán nem találták meg, eltűntek a világban, mert nem voltak, illetve volt, aki nagyon rendes volt, meg volt, aki ütött-vert. És arról sem beszéltem hogy a Lagerstrassén Birkenauban kinn és ugye az volt oda írva, hogy Arbeit macht frei, amikor mentünk be, akkor szólt a zene, kivittek bennünket téglát hordani az építkezéshez, vagy

a konyhára dolgozni, krumplit pucolni, hagymát pucolni, mit tudom én, a nagynénéim mindig oda voltak, hogy valami kis ennivalót vagy egy káposztalevelet vagy valamit hozzanak, ami életet jelentett. Hát nem beszéltem arról a kosztról, amit- amit ott kaptunk, a marharépa levesről, és nem tudom, és tizen ittunk egy tálból, volt egy tál és tíz ember ivott belőle, és ha az első megitta az egészet, akkor a másik kilencnek nem jutott egy korty se, kriglibe hordták, úgy hívták ezt az izét és akkor a nagyon éhesek felemelték a krigli tetejét és belenyúltak abba a forró lébe, ott égett meg a kezük, és úgy kilopták a krumlit vagy azt a mit tudom én mit, ami benne volt, mert ott nem volt ez már szégyen. Reggel, mikor felébredtünk, és akkor így mutatom, hogy a villamos drótban így mentek neki a nők, ugye nem bírták és öngyilkosok lettek, nem volt olyan reggel, hogy ne láttam volna. Kimentünk Appelt állni éjszaka háromkor, nem volt olyan, hogy ne legyen a sorban egy csomó nő, aki nekiment a drótnak, akik- a gyereküket kivették a kezükből ugye, mentek kicsi gyerekekkel-. Nem beszéltem arról, hogy mikor megérkeztünk és körülöttünk, tehát maga a megérkezés egy borzalom volt, hát nem jutott eszembe, meg nem is akarok róla beszélni, lángban állt minden és körülöttünk égett az árok, mikor mentünk és kiválogattak, és egy ilyen erdő sor szélén mentünk, tehát egy olyan út volt, hogy két oldalt nagy fák, égig érő fenyőfák vagy nem tudom én, mik voltak, mert arra, vagy nyárfák és akkor mellette az árok és oda dobálták-, kivették a lengyelek a- a nők kezé- a karjából a pici gyereket, hogy megmentse a nőt és úgy dobálták be az az égő lángok közé a pici gyereket, elevenen égtek, hát soha nem lehetett Birkenauban tiszta a levegő, olyan büdös volt ettől az emberzsírszagtól, hogy hányingerünk volt már a levegőtől, nem volt mosdási lehetőség, nem volt WC, nem volt egy mosdó, jártunk ezrével, nem volt egy, egy, a szappanra rá volt írva, hogy R.J.F., tehát hogy tiszta zsidó zsírból va- készülnék a szappanok a- a- a- . Mi tehát addig, amíg Auschwitzban voltunk, mert én Auschwitzot mondom, mert az a gyűjtőnév, szóval tulajdonképpen én Birkenauban voltam. Mert az egyik unokanővérem Auschwitzban volt, és nekik az életük nem volt olyan veszélyben, mert ott munkát kaptak a Kanada nevezetű részlegben, tehát akik megjöttek, zsidók, azok ruháit és egyebet, azt válogatták ki, és abba ugye eldugták az aranyat, az ékszereket, a mit tudom én, és abból azt válogatták ott és enni kaptak rendesen öltö- ruhájuk volt, tehát mondjuk az az életlehetőségük nagyobb volt, nekünk pedig, halálra voltunk ítélve. Minden nap válogattak, minden nap jött Mengele válogatni, most a mellét nézte, most a karját, fel kellett emelni a karunkat és pucéron elmenni előtte, a az izmot nézte a, a, és ugye mi heten voltunk egy sorban és külön kellett állnunk, mert ha észreveszik, hogy egy család vagyunk, ripityára darabolnak bennünket, és akkor mindig idegenek közé álltunk, hogy akkor nagyobb az esély, hogy hogy együtt maradjunk. És így is, így is volt, hogy végig heten voltunk és a nagynéném

kivételével jöttünk haza, mert mondom a nagynéném hastifuszt kapott a disznóhústól, borzalmas milyen--, és ott temették el Brombergben, az orosz katonák temették el.”

*

Mari elbeszélési köreinek is megvan a maguk rendje. Ő először csupán felvillantja pályájának főbb állomásait és egyfajta munkásnői önéletrajzot vázol fel, amely a rokkantnyugdíjba kerüléssel és a betegségekkel zárul. Miután arra kérem, mesélje el részletesebben az élettörténetét, mégsem ezen szálon folytatja, hanem a család széthullásának stációit veszi sorra, s ekkor is a betegséggel zárja elbeszélését. Már az első mondatban úgy indít, hogy apja ütötte-verte anyját és a börtönbe is verekedés miatt került. A harmadik, a gyerekkorára vonatkozó kérdés utáni elbeszélés az elsőhöz hasonlóan indul, azonban egy történetre fut ki: Mari feleleveníti az utolsó gyermekkori konfliktusát apjával.

„Végülis akkor ment el tőlünk, mikor így összeverekedtek és én közéjük álltam. Akkor volt anyám terhes a legkisebbik öcsémmel. S fogta apám a piszkafát és avval akarta megütni anyámat és akkor én odaugrottam, és amikor odaugrottam ugye, akkorra olyan lendületben volt a piszkavas, hogy ugye nem tudta visszatartani, és akkor engem talált el. Akkor ott fetrengtem egy darabig, odajött, 'kislányom, nem akartam, ne haragudj', és akkor el is ment, akkor ott is hagyott bennünket, de akkor végleg.”

Amikor a negyedik visszakérdéshez érve arra kérem, mesélje el, hogyan került a gyárba, az erre születő leghosszabb narratíva egy női elbeszélés: Mari magzatának elvesztéséről és az azt követő időkről szól, egészen méhének 2000-ben történt eltávolításáig. Mari először röviden utal arra, hogy vőlegényét annak szülei elszakították tőle a származása miatt („nem jön össze a lúd és a disznó”), majd megismerkedett egy másik „magyar” emberrel, akitől teherbe esett. Az előbbiekkal ellentétben ez az időszak percre pontosan, minden részletében feltárul előttünk. Mari közel másfél órán keresztül, megszakítás nélkül mesél. Különös részletességgel eleveníti fel a műtőasztalon, majd a kórházban töltött órákat, napokat – mondandóját dialógusokkal teszi még drámaibbá. Amikor azonban ahhoz a részhez ér, hogy a magzat halott, megtörik az elbeszélés és egy másik rétegben folytatódik tovább:

„Ő (az orvos) odament és így kereste az asztalfiókot, mert még az arca is olyan volt neki (sőhaj)-- és megtalálta a papírt, kivette, odahozta, és akkor 'aranyos, írja alá, írja alá a

papírt. A baba meg van halva magánál. A kismamát kell védeni, mert a baba meghalt. Írja alá a papírt. Császármetszéssel vesszük el magától a magzatot, mer meg van halva.' Ezt úgy képzelje el, hogy amikor ezt mondta, -- nem kívánom senkinek --- úgy képzelje el, hogy ez egy olyan dolog volt, hogy --mint hogyha a főorvos egy hatalmas nagy sziklán lett volna -- én meg egy nagyon-nagyon mély szakadékban -- abban a pillanatban, talán, minthogyha kikattantam volna ---. Halottam én, ott ordított a fejem fölött --- hallottam én mindent, csak nagyon-nagyon messziről, mintha olyan visszhangozva jött volna az egész.. És, még talán az volt a szerencsém, de ez idő alatt csak úgy ömlött tőlem, hogy hamar visszanyertem az emlékezőképességemet. Megráztam a fejem, ezt nem álmodom, hát ez igaz! De ezt talán ő észre is vehette rajtam --- Utána 'asszonyom, ért engem? Hall engem?' Mégegyszer megrázom a fejem, mondom, igen. Hát csak ébren vagyok! Hát mondom, ezt nem álmodom, ez igaz! Mondom, igen. De akkor már az összes orvos, nővér, aki volt a kórházban, mind bent volt. A folyosón vártak már, kettő fogta a kezemet, meg megfogta azt a papírt, és annyi, hogy csak egy B betűt írtam oda, mer akkor még a lánykori nevem Bogdán volt, csak egy B betűt írtam oda, semmi mást nem vártak meg. Látták azt, hogy az akarom megvan, meg gondolom, hogy a tanúk látták, hogy én ezt alá akarom írni ezt a papírt, és megfogta, kettő fogta a lábamat, a másik kettő a kezemet, megfogtak, úgy dobtak le, mint egy disznót, a hordágyra. És futottak velem, a takarítónő meg a fölmosófával utánam, mer még akkor is csak jött. -- De már bevittek a műtőbe, mire félni kezdtem volna, addigra már aludtam, kaptam ezt az éteraltatót, hát, utána már csak arra emlékeztem, mikor fölébredtem."

A következő, közel fél órában Mari a gyermek elvesztéséből származó gyászának a történetét mondja el, azt, hogy hogyan öltöztetett és dédelgetett egy játékbabát egészen odáig, hogy már csak dadogni tudott, s hogy emiatt hogyan szegényítette meg a körzeti orvosa. Közben folyamatosan magát okolja a szerencsétlenségért.

„És őszintén, olyan értelmetlennek találom az egész életemet. ---- Nagyon elrontotta ez az egész dolog, elrontotta az egész életemet. Pedig nagy, szép terveket szőttem. Én négy gyereken alul nem álltam volna meg. Komolyan. Mindig azt mondtam, hogy négy gyerek kellene. De azok olyan szépen, egymás után. És akkor négy gyerek, nagy család -- szépen együtt nőttek volna föl. Hát, sajnos nem adatott meg. És evvel, amivel most is mondom, nem értek egyet, hogy miért kötöttek el! Ezt--- ezt nem szabadott volna! Hát elkötöttek akkor. Utána én rá tíz évre, mer még mindig volt bennem, amíg meg volt mindenem, a petefészek, a méhem megvolt, csúszott 1-2 napot, hú, már olyan boldog voltam: kismama vagyok!Kismama

vagyok! És --- utána elmentem műtétekre ide-oda, több helyen megfordultam, jártam ebbe a dologba, hogy bontsák föl, csinálják meg. Mikor meglátták a zárójelentésemet, akkor azt mondták: szó se lehet róla! Mer mind a két oldal sterilizálva volt, le volt, ugye, kötve, én meg nem is tudtam, hogy mi az a sterilizálás, én meg csak mentem. Mikor meglátták a zárójelentésem, nem fogadott senki. Aztán végül kétszer megpróbálták a méhátfűvást, de nem sikerült. Nem sikerült. És közben a zárójelentésem valahol elkallódott. És én rá tíz évre, mikor mentem, hogy ugye, meg akartam megint műttetni magam, mentem a másolatért, mondom, hát adják oda, és nem találták. Nem akarták odaadni. És nincs, és nincs a zárójelentés. Nincs. Megsemmisítették. Há, mondom, jó, rendben van. Most viszont, három éve, hogy állandóan tisztas voltam, azt mondták, hogy nincs ennek semmi értelme, ezt ki kell szedni, mert még el is rákosodhat a végén. És be is mentem a kórházba, és mielőtt megműtöttek volna, ugye, rutinszerűen ment, ugye a kérdezés, hogy mi volt, hogy volt, hány szülés volt, mint volt, hogyan. És akkor én mondtam, hogy '74-be volt egy halvaszülésem, és kérdezték, hogy miért halt meg a gyerek. Hát mondom neki: idő előtti lepényleválás. És azóta nem is lehetett terhes? Nem. De miért nem? Hát hány éves voltam én akkor? (szünet) És mondom neki, 20, és nem tudom, hogy milyen oknál fogva, de hát, sterilizáltak. –Igen? És miért? Hát ilyen fiatalon? És akkor mondja, hogy megvan az a papír? Mondom: nincs, valahol elkallódott a zárójelentésem. És ez a főorvos rászólt a nővérre, azt mondja, legyen szíves, keresse meg a papírt. A nővér kiment, elkezdte keresni, és megtalálta. ----- Hát, akkor le voltam döbbenve. Akkor bementem a szobába, de az már műtét után volt, feküdtem, és elgondolkoztam ezen az egészen dolgon, hogy a nagy hühhó, semmiért --- ugye, hogy mikén mentem keresztül, mennyi műtéten, meg minden, most meg oda került a sor, hogy kipakoltak --- és nem sírtam, hanem zokogtam. És bejött a nővér, és kérdezte tőlem, hogy mi a baj. Mondtam neki, hogy semmi. És a nővér megmondhatta a főorvosnak, és a főorvos bejött hozzám és kérdezi tőlem, hogy - hát mi a probléma? Azt mondja, akar róla beszélni? Mondom neki, nem. Addig addig, hát mégis csak elkezdtem, és én kutakodni akartam ezután a dolog után, igaz, hogy akkor is sírtam, mert akkor sem volt mindegy, ugyanúgy elmondtam neki, hogy nagy hühhó semmiért, ennyi műtét, meg minden, hogy miért? Miért volt ez velem akkor? És mondtam, hogy az az ember él még! Az a főorvos. Hogy --- szeretnék feljelentést tenni ellene. Mert akkor még olyan kis mulya, kis buta, összehúzódt kis valami voltam. És mindig reménykedtem, hogy hátha, hátha, hátha, nem akartam elhinni azt, hogy én nekem többet nem lehet. És most kiderült tényleg, és most látom be, hogy most már nincs tovább ----- És akkor mondta, aszongya, hogy ennyi év után már ez a dolog elévült. --- Hát, ugye, érti Éva, nem falja fel a kutya a kölkit, csak nem falja fel---

*A fatális titok*⁶

Ami Rózával és Marival megesett, *értelmetlen* szenvedés. Ahogy ez velük megesett, arra *nincs szemtanú* már, s mivel a legnagyobb titokban és tiltásban követték el testükön az erőszakot, valójában soha nem is volt szemtanú, aki *belülről*, az „ő oldalukról” támaszthatná meg az elbeszélésüket. A lágerbeli ikerkínzásokat tudományos kutatásoknak, sőt, az esetek egy részében „vitamininjekciónak” hazudták a kínzók, a rasszista indítékú orvosi elkövetéseket jótékony orvosi beavatkozásként magyarázták az orvosok. A női test termékenységtől való megfosztásáról sem jelenidőben, sem később nem szerezhettek átfogó tudást az áldozatok. Nem voltak urai annak a cselekvéssornak, amelyet a testükön elkövettek, nem voltak tudatában annak, mi történt pontosan velük, illetve a külső tiltás és a belső szemérem miatt másoktól sem szerezhettek ismereteket, másokkal sem oszthatták meg szenvedéseiket. Mivel a kórház intézményes keretei között és az orvos autoritásának alávetve követték el rajtuk erőszakot, ez a *strukturális elnyomás* még nehezebbé tette a személyes értelemadás amúgy is lehetetlen aktusát. Róza évtizedekkel később, a ZDF-es filmforgatás kapcsán megismerkedik ugyan néhány sorstársával – ez azonban mintha már nem hozna számára megkönnyebbülést. Valamiért nem kapja meg a kész filmet, de nem is jár utána, hogy megkaphassa. Mari egy pillanatban eljut oda, hogy beperelje egykori orvosát, de aztán mégsem teszi.

Róza számára az első perctől tudott, hogy azért történik vele az, ami, mert egy származásilag diszkriminált csoport tagjaként hurcolják el. Mari számára mindez gyanú, amit még maga sem tud kimondani. A *rasszista tekintet* a származást a testükre vetítette, s ekként sebezte meg őket nőiségükben. S úgy tűnik, a seb/trauma begyógyítása is ezt az utat követi: az átélt erőszak az asszimilált családból származó Rózát visszazárja abba a múltba és abba az etnokulturális és szociális térbe, amelynek közös tapasztalata a soá, Marit pedig végérvényesen arra a pályára állítja, amelyen keresztül eltávolodik cigány múltjától, családjától, és osztályhelyzetéből is megpróbál kitörni. Láthattuk: bár ellentétes irányú, de minkét út hosszú és gyötrelmes.

⁶ Ebben a fejezetben a megélt és az elbeszélt élettörténeteket ütköztetem egymással.

A soá reprezentációjának határaitól már jó ideje vitatkozik szenvedélyesen a tudományos világ (lásd pl. Friedlander 1992, Didi-Huberman 2006, Frei – Kansteiner 2013). Ebben az évtizedek óta folyó vitában az élettörténeti elbeszélések mindig is a borotvaélen táncoltak: hiszen magukban hordták a túlélő áldozatok tanúságtételének erejét (s ezzel egy új értelmezési tartomány lehetőségét villantották fel a történetírás számára, amely addig alapvetően a tettesek által létrehozott forrásokból próbálta rekonstruálni a történeteket), de egyúttal radikálisan szembesítették a kutatót az elbeszélhetőség korlátaival is.

A feminista vitáknak (lásd pl. Spivak 1996, Butler 2007) szintén hosszú ideje központi kérdése, hogy „szóra bírható-e az alárendelt”. Különösen élesen vetődik fel ez a kérdés akkor, amikor a faji megbélyegzés, a női kiszolgáltatottság és egy társadalmi osztály tagjaként elszenvedett elnyomás egyszerre „találja el” a női testet (Crenshaw 1991, Kóczé – Popa 2009). Ez az állandó feszültség, melyet a megidézett áldozati elbeszélések is sugároznak, visszavezet kiinduló problémámhoz: a faji megbélyegzés miatt sterilizált asszonyoknak egy olyan *komplex igazságot* kellene elmesélniük, amely számukra paradox módon *nem elérhető*. Ennek az elbeszélésnek egyszerre kellene ismernie és áthágnia azokat a korlátokat, amelyek éppenséggel a társadalom alapvető működéséből fakadnak: onnan beszélni, ahol a test, a betegség, a nyomor és az obszcén kizárt, így némaságra és passzivitásra kárhóztatott terenumai húzódnak. A *látás közösségét* ezért Róza és Mari csak azon a hosszú úton építhetik fel, amit a párválasztással kezdenek meg és amelyet aztán e párkapcsolatok egész életükön át befutnak. Az a rés tehát, ahol az erőszak tapasztalata a „néma tartományból” kiszivároghat és egy elbeszélés formáját öltheti – megint egy paradoxon – az etnicitás *szituatív*vá tétele, amely a rasszista tekintet vissza- és kifordításával jár. Róza nem vált „zsidóbbá” attól, hogy visszahúzódott a soá tapasztalati közösségébe és csak „zsidó” férjei voltak, Mari nem lett „kevésbé cigány” attól, hogy nem roma férjekhez ment hozzá. A női testen vétett sebbel úgy tudtak csak együtt élni, hogy át kellett mozdítaniuk e „testet” a rassz esszencialista képéből, ha messzebbre nem is, az etnicitás szituatív reprezentációiba. Tudjuk, hogy ez csak nagyon keveseknek sikerült. Tudjuk azt is, hogy ez nagyon keveseknek sikerülhet.

*

Láttam Rózát, amint a tárcájában egykori udvarlói fényképeit keresgélve kuncogva kiszólt az épp akkor érkező barátnak: 'na, a férjem biztosan kivette őket'. Nyolcvan éves volt akkor. Láttam Marit a tűzpiros tunikájában férjének birkapörköltet kavargatni, miközben a háttérben

balkáni lakodalmas szólt. Akkor töltötte be a hatvanat. Úgy is kezdhettek volna ezt az írást, hogy találkoztam két szerelmes asszonnyal...

Hivatkozott irodalom

Auer, Katrin – Amesberger, Helga – Halbmayr, Brigitte (2004): *Sexualisierte Gewalt. Weibliche Erfahrungen in NS- Konzentrationslagern*. Wien: Mandelbaum.

Bataille, Georges (2001): *Az erotika*. Budapest: Napvilág.

Browning, Christopher R. (1998): *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. New York: Harper Perennial.

Butler, Judith (2007): *Problémás nem*. Budapest: Balassi.

Crenshaw, Kimberle (1991): Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color. *Stanford Law Review* Vol. 43, No. 6: 1241-1299.

Didi-Huberman, Georges (2006): *Venus öffnen. Nacktheit, Traum, Grausamkeit*. Berlin/Zürich: diaphanes.

Felman, Shoshana (1992): The Return of the Voice: Claude Lanzmann's Shoah. In *Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*. Felman, Shoshana – Laub, Dori (szerk). New York: Routledge, 204-283.

Frei, Norbert – Kansteiner, Wulf (2013): *Den Holocaust erzählen. Historiographie zwischen wissenschaftlicher Empirie und narrativer Kreativität*. Göttingen: Wallstein.

Friedlander, Saul (szerk.) (1992): *Probing the Limits of Representation: Nazism and the "Final Solution"*. Cambridge: Harvard UP.

Henke, Klaus-Dietmar (2008): *Tödliche Medizin im Nationalsozialismus von der Rassenhygiene zum Massenmord*. Köln/Wien: Böhlau.

Kampmeyer, Margret (szerk.) (2009): *Tödliche Medizin. Rassenwahn im Nationalsozialismus*. Göttingen: Wallstein.

Kóczé, Angéla – Popa, Raluca Maria (2009): *Missing Intersectionality: Race/Ethnicity, Gender, and Class in Current Research and Policies on Romani Women in Europe*.

Policy Papers, CEU Center for Policy Studies, Budapest: CEU Press.

Kovács Éva – Vajda Júlia (2004a): Erőszakos múlt – kényszerű jövő. Róza és Matild története. *Élet és Irodalom* XLVIII. 21: 8-9.

- Kovács, Éva – Vajda, Júlia (2004b): Abused Past – Forced Future: The Story of Roza and Matild. *Etudes sur le témoignage audiovisuel des victimes des crimes et génocides nazis*, 6: 81-88.
- Kovács Éva (2006): Mari és az ő „cigánysága”- avagy a narratíva helye és ereje az etnicitás kutatásában. *Tabula* 9(1): 41-52.
- Kovács Éva (2007): Narratív biográfiai elemzés. In *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Kovács Éva (szerk.) Regio Könyvek, Budapest: Néprajzi Múzeum, 375-398.
- Magyari-Vincze Enikő (2006): Piros mákvirágok (Red Poppies), dokumentumfilm.
- Leydesdorff, Selma (2011): *Surviving the Bosnian Genocide: The Women of Srebrenica Speak*. Bloomington: Indiana UP.
- Nádas Péter (2005): *Párhuzamos történetek I-III*. Pécs: Jelenkor.
- Rosenthal Rosenthal, G. (1999): Sexuelle Gewalt in Kriegs- und Verfolgungszeiten. In *Krieg, Geschlecht und Traumatisierung*. Medica mondiale e.V. – Fröse, Marlies W. – Volpp-Teuscher, Ina (szerk.). Frankfurt: Iko-Verlag, 25-56.
- Rosenthal, G. (2003): The Healing Effects of Storytelling. On the Conditions of Curative Storytelling in the Context of Research and Counseling. *Qualitative Inquiry* Vol. 9 (6), 915-933
- Seidler, Günter H. (2000): *Der Blick der Anderen – Eine Analyse der Scham*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Spivak, Gayatri Chakravorty (1996): Szóra bírható-e az alárendelt? *Irodalomtudományi szemle* 4: 450-483.
- Szász Anna Lujza – Vajda Júlia (2012): "Mindig van éhség": Pillanatképek Mauthausen felszabadulásáról. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Welzer, Harald (2008): Die soziale Situation. Wie ganz normale Männer töten. In *Die Anatomie des Bösen – Ein Schnitt durch Körper, Moral und Geschichte*. Fayet, Roger (szerk.), Schaffhausen: Verlag hier + jetzt und Museum zu Allerheiligen Schaffhausen, 191-217.
- Westermann, Stefanie (2010): *Verschwiegenes Leid – Der Umgang mit den NS-Zwangssterilisationen in der Bundesrepublik Deutschland*. Köln/Wien: Böhlau.
- Zimmermann, Michael (1996). *Zigeunerpolitik im Stalinismus, im "realen Sozialismus" und unter dem Nationalsozialismus. Eine Untersuchung in vergleichender Absicht*. Manuskript, Forschungsschwerpunkt Konflikt- und Kooperationsstrukturen in Osteuropa (FKKS), Universität Mannheim.